

малингвистике, коммуникативной лингвистике, теории межкультурной коммуникации, невербальной семиотике и др. направлениях.

В поле зрения ученых попадают новые стороны исследуемой категории, а именно – национально-культурная специфика выражения вежливости в различных культурах, возрастные особенности формирования вежливости как категории коммуникативного сознания, тендерная специфика вежливого поведения, исследование вежливости как концепта, выявление доминантных особенностей общения, связанных с функционированием коммуникативных стратегий вежливости и многие другие.

В рамках рассмотренных нами теоретических концепций вежливость разрабатывается в соответствии с конверсационными правилами и максимами Грайса, Лакоффа, Лича или принципом «сохранения лица» Брауна и Левинсона. Кроме того, вежливость рассматривается как договор о ведении договора Фрайзером, как такт – Жанней и Амдтом, как этическая и прагматическая категория – Формановской, как статус человека – Карасиком, как теория сближения и отдаления – Лариной.

Общим моментом для данных теорий является определение основной функции вежливости как избежания потенциально конфликтных ситуаций. При этом, лицо выступает в качестве нормативного центра, так как все стратегии вербального поведения ориентированы на его сохранение. Это позволяет поставить знак равенства между дихотомиями Дж. Лича «затраты или доходы акта коммуникации» и «угроза лица или сохранение лица» П. Брауна и С. Левинсона.

Исходя из данных теорий, следует рассматривать вежливость как коммуникативную категорию, регулирующую коммуникативное взаимодействие общающихся с учетом их статусно-ролевых признаков. Так как вежливость, как центральная категория коммуникативного сознания, упорядочивает знания человека о вежливом общении и нормах его осуществления.

КАРАБАЕВА БАРНО

Ўқитувчи, ЎзДЖТУ

Инглиз ва ўзбек тилларидаги мақолларда кўриш сезгисини ифодаловчи феъллар

Аннотация. Мазкур мақолада инсонлар учун ташиқи борлиқни билиши учун асосий вазифалардан бирини бажарадиган “кўриш” туйғусининг бошқа сезгилар билан ўзаро чамбарчас боғлиқлигини инглиз ва ўзбек тилларида мақоллар орқали таҳлил қилиш ҳақида сўз боради. Кўриш сезгисининг психолингвистик табиатини таҳлил қилинар экан, кўриш жараёни қандай кечиши ва унинг натижаси инсон хотирасида қандай сақланиши масаласи ҳам таҳлил қилинади. Бу масалани тадқиқ қилишда эса “Дунёнинг лисоний манзараси” назариясининг асосий доктриналари ҳақида фикрлар билдирилади.

Таянч сўз ва иборалар: Кўриш, эшитиш, идрок, хотира, тафаккур, сезги, дунёни билишнинг миллий ўзига хослиги, дунёнинг лисоний тасвири, сўз маъноси, тушунча, концепт, вербал ахборот, лингвистик репрезентация.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и место «видения» среди различных других способов восприятия мира и их репрезентация в пословицах в английском и узбекском языках. Анализируя психолингвистический аспект познания мира человеком, автор старается объяснить глубинные процессы, происходящие в мозгу человека в процессе познания. Автор опирается на работы представителей направления лингвистической картины мира.

Опорные слова и выражения: видение, слуховое восприятие, мышление, сознание, память, чувственные восприятие, национальное своеобразие познания мира, значение слова, понятие, концепт, вербальная информация, лингвистическая репрезентация.

Abstract. This article deals with the problem of proverbs “seeing” in English and Uzbek. By means of analyzing the psycholinguistic aspect of this problem the author makes an attempt of explaining the role of “seeing” in the process how people get information about the outer world using the organs of perception and the brain. The author analyses the problem of the “linguistic map of the world”, “national picture of the world” in order to find answers to the problems analysed.

Keywords and expressions: Seeing (vision), listening comprehension, mind, consciousness, memory, sense perception, national picture of the world, linguistic map of the world, meaning of the word, notion, concept, verbalized information, linguistic representation.

Антропоцентризм парадигмаси доирасида тилнинг инсон учун дунёни билиш воситаси эканлиги асосий, етакчи доктриналардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга инсон дунёни фақатгина тил ёрдамида эмас бошқа туйғулар ёрдамида ҳам идрок этади ва уни тил ёрдамида вербаллаштиради ёки воқеалантиради.

Мазкур мақоланинг мақсади дискурса вербал жиҳатдан воқеаланган кўриш сезгисини ифодаловчи феълларнинг инглиз ва ўзбек тилларида мақоллар орқали акс эттирилишини атрофлича таҳлил қилишдир. Мақоланинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда биз қуйидагиларни вазифа қилиб белгиладик: 1) инглиз ва ўзбек тилларидаги кўриш сезгисини билдирувчи феълларнинг семантик структурасини таҳлил этиш; 2) мақолларда сўз маъно кўламининг ўзига хос тарзда воқеланишини кўриб чиқиш; 3) дунёни билишнинг миллий ўзига хослиги назариясида кўриш туйғусининг ўрнини белгилаш ва ҳоказолар.

Мақолада таҳлил учун объект сифатида ўзбек халқ мақолларида ишлатилган “кўриш” сезгисини билдирувчи феъллар хизмат қилди. Бунинг боиси шундаки, кейинги пайтда алоҳида олинган тил бирликларини таҳлил қилиш учун объект сифатида қабул қилиш нотўғри эканлиги аниқланди ва тилшунослар асосий эътиборни “дискурс”га қаратиб, тилшуносни қизиқ-

тирган тил бирлигининг муайян бир нуткий вазиятда, ўрамда, ҳаракатда бўлган ҳолатларини ўрганишни ягона тўғри ёндашув сифатида қабул қилишди. Биз бу ўринда мақоллар таркибига “кўриш” туйғусини билдирувчи феъл бўлган тил бирликлари сифатидагини қараймиз ва улардаги идиоматиклик, маънонинг мотивациялашганлиги, иккиламчи предикциянинг бу контекстдаги воқеланиши кабиларга эътибор қаратмаймиз.

Ҳар қандай тилнинг модели мавжуд ижтимоий маданий модель билан чамбарчас боғланган. Тилнинг грамматик ва лексик хусусиятлари шу маданият учун хос бўлган хатти-ҳаракатга мосдир. Масалан, ҳинду тилларидан саналадиган навахо тилида дунё ҳар доим ҳаракатда деб тушунилгани учун предмет номи феъл билан бирга, ҳаракатга қўшиб ишлатилади¹.

Ф. Де Соссюрдан фарқли ўлароқ, тилшунослар тилда шаклни иккиламчи деб ҳисоблайдилар. Масалан, лотин тилидаги “*Illa alba femina quae venit*” (ўша оқ аёл қайсики келаяпти) иборасида мантиқ нуқтаи назаридан қараганда фақат келишикгина махсус ифодалашни талаб этади. Қолган грамматик категориялар, кўрсатиш олмоши ва феъллардаги грамматик род, сон мутлақо керак эмас. Ёки отдаги сон, шахс маънолари иборанинг синтактик шакли моҳиятига алоқадор эмас. Демак, мантикий мазмунга алоқадор бўлмаган қоидалар қанчалик кам ифодаланса, тил шунчалик мукаммаллашган бўлади.

Америка тилшуноси Б. Уорф турли тиллардаги маъно жиҳатдан бири-бирига мос тушмайдиган кўпгина мақол ва ибораларни таҳлил учун объект қилиб олди ва улар ҳақида мантикий умумлашмалар – хулосалар чиқарди. Бу каби фарқларни, асосан, Ҳинд–Европа тилларидан олган бўлса-да, ҳинду тиллари материаллари эса уни янада бойитиш учун хизмат қилди. Ҳинду тилларини у Европа тилларига қиёслади ва уларда маълум бир маънони ифодаловчи тил воситаларидаги фарқларга эмас, балки турли тилларда сўзлашувчи халқлар томонидан дунёни билиш, қабул қилишдаги фарқларга қаратди. Б. Уорф изланишларининг йўналиши тафаккур нормаларининг тил формалари томонидан бўлган таъсирни ўргатишга қаратилди².

Менталистик дунёқараш, борлиқнинг инсон тили томонидан вербаллашуви ва барча билиш жараёнининг тил ёрдамида фикрларни ташкиллаш ҳақидаги концепция Л. Вайсгербер томонидан ўрганилди. Бу каби қараш, ўз навбатида, тил ва тафаккур тушунчаларини чалкаштириб, тил тафаккурнинг ифода воситаси эканлигини ҳамда тафаккур шаклини тил шакли билан аралаштириб юборди. Бу ерда тил ва тафаккур бирлиги инкор этилмаса-да, у шундай таҳлил этилдиги, бу бирликнинг энг муҳим концептуал қисмидир, у эса тил қурилмалари ичидан олинади. Грамматик шакллар ва уларнинг функциялари, тилнинг лексикаси ва унинг барча қонуниятларини аҳамиятсиз нарса деб қарай бошланди. Бу ерда инсон фикрлаш дунёсини ташкил

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2010. – С. 186.

² Wharf B. Language, Thought and Reality. – New-York, London, 1956. – P. 240.

этувчи тил ғояси (Denkwelt der Sprache) деб аталган тушунча биринчи ўринга чиқди¹.

Л. Вайсгербер ҳам асосан ментализмга тил материясини инкор қилиш ва тил формал томонини мазмун кўламига ўхшатиш ёрдамида бу фикрга келади. Л. Вайсгербер учун тилнинг ўзига хос хусусиятлари гапирувчи онгидаги фикрларнинг она тили призмаси орқали ўтган шакллариidir. У ёзганидек, “Тил шакллари борлиқнинг оддий бир инъикоси (Abbild) эмас, балки унда одам томонидан қайта ишланган рухий борлиқ ётади”². Бу ерда тил белгилари символларга, яъни тимсолларга тенглаштирилади. “Тилнинг рамзий белгилари борлиқдаги бирон-бир нарсани ифода этиш учун мавжуд бўлмайди, балки улардан ташқарида, уларга алоқадор бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади ва борлиқ ҳақидаги тўлиқ тасаввур ушбу рамзий бирликлар маъносидан келтириб чиқарилади”³.

Ҳар бир тил ўзининг тушунчалар дунёсини яратади ва у тушунчалар дунёси, борлиқ ва инсон ўртасида воситачилик вазифасини бажаради. Sprachliche Zwischenwelt инсон рухий дунёсининг ўзида жо этган нарса бўлиб, бу унга она тилида берилган бўлади. Унинг фикрича, “турли тилларда сўзловчи шахслар фазони турлича кўрадилар ва унга турлича баҳо берадилар”⁴.

Объектив борлиқ Л. Вайсгербер учун “нарсa ўзида” каби тушунча бўлиб қолаверди, чунки инсон фақатгина ушбу оралиқ тил, онг ёрдамида берилган ва ўзининг она тили туфайли унинг рухий мулкига айланган дунёдагина яшаши мумкин, холос⁵.

Бу маънавий дунё семантик майдон қонуниятларига кўра ташкилланган бўлади ва ҳар бир тил учун у такрорланмас кўриниш кашф этади. Масалан, қариндош-уруғчиликни билдирувчи сўзлар гуруҳи, рангларни билдирувчи сўзлар гуруҳи, ҳайвонларни билдирувчи сўзлар гуруҳи ва шу каби турли тилларда турли кўринишга эга бўлиши – бу рад қилиб бўлмайдиган ҳолатлиги аниқ.

Миядаги бирламчи хотира маркази икки бўлинмадан иборат:

1. Новербал информацияни қабул қилиш маркази.
2. Вербал информацияни қабул қилиш ва қайта ишлаш маркази.

Миянинг бу қисмлари томонидан бажариладиган вазифаларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

НOVERбал информацияни қабул қилиш ва қайта ишлаш маркази ташки сезги органлари томонидан борлиқдан келаётган, олинган турли хид, таъм, шакл, ҳажм, хосса, нур, ҳолат, мусиқа кабилар ҳақидаги сигнал, образ тасаввурларини қабул қилади ва унга шу инсон учун бу сигналнинг ижобий

¹ Weisgerber L. Das Gesetz der Sprache als Grundlage des Sprachstudiums. – Heidelberg, 1951. – P. 186.

² Weisgerber L. Das Gesetz der Sprache als Grundlage des Sprachstudiums. – Heidelberg, 1951. – P. 70.

³ Cassirer E. Philosophie der Symbolischen Formen. Bd, 1. – Berlin, 1983.

⁴ Wharf B. Language, Thought and Reality. – New-York, London, 1956. – P. 10.

⁵ Weisgerber L. Das Gesetz der Sprache als Grundlage des Sprachstudiums. – Heidelberg, 1951. – P. 26.

ёки салбий эканлигини аниқлаб беради. Бу марказ ҳар бир шахсда ўзига хос рўй беради ва бу баҳонинг қандай бўлиши шахснинг психофизиологик ҳолати ва тажрибасига боғлиқ бўлади.

Вербал информацияни қабул қилиш ва қайта ишлаш маркази инсон томонидан болаликдан бошлаб шакллантириладиган билим, малака ва кўникмаларга таянган ҳолда турли нутқий сегментлар, товушлар ва ҳарфлар қатори, оҳанг, интонация, тон, тембр каби сигналларни қабул қилишига йўналтирилган ва бу бирликларда яширин кодларни талқин қилишга масъул марказ ҳисобланади.

Бу марказ жуда катта вазифани бажаради, чунки сўзловчи ўз она тилидан ташқари чет тилини ўрганса, она тилининг сигналлари ёнига яна бир чет тили сигналларининг қатори ҳам жойлаштирилади ва шу каби янги тизимлар қатори пайдо бўлади. Мияда бу янги тизимлар ўзига хос сигналлар қатори тарзида ўрнашади.

Вербал информацияни таниш ва сақлаш маркази инсон ўрганган биринчи, иккинчи, ва ҳ.к. тиллардаги сўзлар ва товушлар йиғиндиси, структуралар, комбинаторика қоидалари, синтагматика ва парадигматика қоидалари, трансформация қоидаларини ўзида мужассамлаштиради.

Нейролингвист ва психоллингвистларнинг ёзишича, инсон миясидаги ўша марказларнинг фаолиятида сустлик ёки бузилиш ҳолатлари содир бўлса, бу нарсаси шахснинг нутқий фаолиятида дарҳол акс этади. Масалан:

1. Агар одамда вербал информацияни қабул қилиш ва таҳлил қилиш маркази яхши ишламаса бундай одамни кар, соқов деб атаймиз.

2. Вербал информацияни таниш ва сақлаш маркази фаолиятида носозлик бўлса бундай шахсларни афазия ҳолатидаги шахслар деб баҳолаймиз.

3. Вербал информацияни таниш ва сақлаш марказига қон қуйилиши, доғ пайдо бўлиши натижасида вақтинча соқовлик юзага келиши мумкин.

4. Сўзлар семантикасидаги бўёқлар вербал информацияни таниш ва сақлаш марказида сўзловчининг аввалги миллий ўзига хос образ ва тасаввурларига асосланиб қўшилади ва сўз когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан коммуникатив қийматга эга бўлган сигнал вазифасини бажаради.

5. Ҳозирги замон нейрохирургиясида ҳар бир тилни бир код сифатида тизимлаш ва шу йўл билан уни одамлар миясига жойлаштириш ва янги тилларни мукамал ўрганиш имконини яратиш устида иш олиб борилмоқда¹.

Ўзбек халқ мақолларидан танлаб олинган қуйидаги мисолларни кўриб чиқайлик: 1. Кўз кўрганини қилар, қосов – тутганини (ЎХМ, 229б). 2. Кўздан нари – кўнгилдан нари (ЎХМ, 229б). 3. Кўздан тушган тилдан ҳам тушар (ЎХМ, 229б). 4. Кўрмаган ёт сезилур. Кўришмаса уят бўлар (ЎХМ, 229б). 5. Иззат қилсанг, ҳурмат кўрасан (ЎХМ, 228б). 6. Кўп билганга эргашма, кўп кўрганга эргаш (ЎХМ, 287б). 7. Кўп кўрган кўп билар (ЎХМ, 287б). 8. Кўр қўйганни соғ топмас (ЎХМ, 288б).

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2010. 189-б.

Бу мисолларда “кўз- тажриба мезони”; “кўз – қалб кўзгуси”; “кўриш – билим олиб келувчи жараён” каби концептуал моҳиятларни топишимиз мумкин.

Инглиз тилидаги кўрмоқ маъносини билдирувчи феълнинг маънолари кўлами куйидагиларни ташкил этади: 1. To perceive with the eyes, look at; 2. Examine with the eyes, view, observe; 3. Have the power of sight; 4. Perceive with the mind, understand; 5. Find out, learn; 6. Take care, make sure; 7. Have knowledge or experiency of; 8. Think, consider; 9. Attend, escort, go with; 10. Meet, have a talk with; 11. Call on; 12. Receive a call from; 13. Visit attend; 14. To meet a bet by staking an equal sum¹.

Бу маъноларнинг бир-бирига алоқадорлиги даражаси ва бошқа ҳолатларини кўриб чиқайлик. 1. Кўзлар ёрдамида муайян бир образни пайкаш, қарамоқ. 2. Кўзлар ёрдамида бирор бир объектни диққат билан кўздан кечирмоқ, ўрганмоқ, кузатмоқ. 3. Кўриш кучига эга бўлмоқ. 4. Тафаккур ёрдамида англаш, тушунмоқ. 5. Моҳиятига етиб бормоқ, билиб олмоқ, билиб етмоқ, тушуниб етмоқ. 6. Қарамоқ, авайламоқ, тарбия қилмоқ, ишонч ҳосил қилмоқ. 7. Муайян бир нарса ёки ҳодиса ҳақида билим ёки тажрибага эга бўлмоқ. 8. Ўйламоқ, фикрламоқ. 9. Эргашмоқ, бирга бормоқ, кузатиб қўймоқ, қатнашмоқ. 10. Учрашмоқ, гаплашиб олмоқ. 11. Кириб ўтмоқ, кўргани бормоқ. 12. Бирортасидан хабар олмоқ. 13. Ташриф буюрмоқ, сафар уюштирмоқ. 14. (Қиморда) тенг карталарга эга бўлган ҳолда ютиб чиқмоқ.

Кўриб турганимиздек, бу маънолар ўртасида айрим яқинликлар бор. “to see” феъли 3 ҳолатда жисмоний “кўриш” маъносини ифода этса, 5 та ҳолатда эса аклий жиҳатдан “кўриш” маъносини ифодалайди. “To see” феъли билдирган маънолардан 7 тасида эса, “кўрмоқ”қа алоқаси йўқ маънолар билдирилган.

Бу жуда қизиқ ҳолат, чунки “to see” феъли сезгини билдирувчи асосий феъл бўлиб турган бир ҳолатда, “кўриш” маъноси асосий маъно бўлган ҳолатлар миқдор жиҳатдан кам сонлидир.

“Кўз ёрдамида кўриш” маъносидан кўра, “акл ёрдамида кўриш, сезиш” маъноси етакчи бўлиб турибди.

Ўзбек тилидаги “кўрмоқ” маъносини билдирувчи феъл маъноларининг кўлами.

1. Кўрмоқ. Мен уни ҳозиргина кўрдим. (to see. I have just seen him.)

2. Ташриф буюрмоқ. Биз касални кўрмоқчи бўлиб борсак у аллақачон бандаликни бажо айлабди. (to visit. When we went to see the patient, he had already died.)

3. Қарамоқ, кўриб чиқмоқ, кузатмоқ. Врач касални кўрдими? (to look, to look through, to watch, to observe. Did the doctor looked through the patient?)

4. Хисобламоқ, назарда тутмоқ, қабул қилмоқ. Мен сени ўз ўғлимдек кўраман. (to consider, to take into consideration, to accept. I consider you to be my son)

5. Уриниб кўрмоқ, гумон қилмоқ, ҳадди сиғмоқ. Китобини ўзи йўқотиб, мендан кўряпти. (to try, to suppose, to dare, to endoubt. He lost his book and endoubting me of doing it.)

¹ Thorndike: Barnhart. Comprehension Desk Dictionary, in two volumes. – New-York, 2008. Volume II. – P. 699.

6. Натижага эга бўлмоқ. У бола кўрди. У зарар кўрди. У чора кўрди. У кун кўрди. (to result. She gave birth to a child. He got damaged. He look measures. He made his living.)

Энди ўзбек тилидаги “кўрмоқ” феълининг маънолари кўлами билан танишсак, қуйидагилар маълум бўлади: 1. Кўрмоқ жисмоний сезиш, туйғу сифатида. 2. Кўргани бормоқ. 3. Қарамоқ, кўриб чиқмоқ, кузатмоқ. 4. Ҳисобламоқ, гумон қилмоқ, таҳлил қилмоқ, алмаштирмоқ. 5. Ҳаракат қилмоқ, уринмоқ, журъат қилмоқ. 6. Муайян бир натижага эга бўлмоқ.

Қуйидаги мисолларга эътибор қаратайлик: 1. Бир кўрган юз эшитгандан яхши (ЎХМ. 306-б.). 2. Фарзанд кўрдингми, кўчат эк (ЎХМ. 279-б.). 3. Кўрликка кўнган, хўрликка кўнмас (ЎХМ. б 237). 4. Зимистон кўрмаган булбул, гулистон кадрили на билсин (ЎХМ. 236-б.). 5. Етти яшар сафардан келса, Етмиш яшар кўргани келар (ЎХМ. 235-б.). 6. Гавҳар кадрили кўр билмас (ЎХМ. 234-б.). 7. Йигит меҳри кўзда (ЎХМ. 228-б.). 8. Қўшнинг кўр бўлса кўзингни қисма (ЎХМ. 265-б.).

Бу мисолларда “кўриш” концептосферасида биз “кўриш – билиш”, “кўрлик – хўрлик”, “фарзанд кўриш – бахт”, “кўз – меҳр”, “кўрлик – зимистон”, “кўриш – олий неъмат” каби маънолар ифодаланган вазиятларни кўрамыз.

Ўзбек тилидаги “кўрмоқ” маъносини ифодаловчи феълларнинг энг сермахсул кўп ишлатиладиганларини олсак, шу нарса маълум бўладики:

- Кўрмоқ маъноси, жисмоний туйғуни билдирувчи феъл маънолари 3 та, қолган 3 та гуруҳда эса жисмоний кўрмоқ туйғуси ифодаланмаган.

Юқорида айтилган фикрларни умумлаштирган ҳолда қуйидагиларни хулоса тарзида келтириш мумкин:

“Кўрмоқ” туйғуси инсон томонидан дунёни англашда жуда катта ўрин эгаллагани учун “турли тилларда кўриш туйғуси турлича бўлади” деган фикр келиб чиққан.

Дунёнинг миллий ўзига хослиги назарияси нуқтаи назаридан агар корейс, хитой, япон, банту ёки Америка ҳиндулари дарахт, қуёш, осмон ва шу каби моддий борлиқдаги нарсаларни европаликлардан бошқачароқ чизишган бўлса, бу нарса “улар дунёни бошқача кўради” деган хулосага олиб келмайди. Улар ҳам, умуман, дунёдаги барча халқлар дунёни европаликлар кўргандек кўрадилар, лекин уни ифода қилишда турли бошқача кодлардан фойдаланадилар, холос.

Агар япон, корейс, хитой ва ҳ.к. каби бошқа қитъаларда яшовчи халқларга мансуб одамлар Европача фикрлаш стандартлари шароитида ёки талаблари асосида тарбияланса, улар яратган суратлар, тимсол ва рамзлар мажмуаси Европа этномаданий стандартларидан факланмайди.